

Verslag introductie en bijscholing “Right to Health” Woensdag 8 juni 2011 vanaf 17:15 uur in Amsterdam

Welkom door Marianne Begemann, arts M&G, coördinator werkgroep MensenRechtenEducatie van de Johannes Wier Stichting

Het recht op gezondheid als praktisch handvat

Roos ter Horst en Alicia Dibbets, trainers van International Federation of Health and Human Rights Organisations. Tijdens de sessie is samen met de deelnemers een overzicht gecreëerd van het recht op gezondheid. Er werd op een interactieve manier gekeken naar verschillende manieren waarop mensenrechten kunnen worden gebruikt als handvat om gezondheidskwesties aan te kaarten. De elementen van het recht op gezondheid werden in dit overzicht gecombineerd met voorbeelden zodat duidelijk wordt wat dit recht betekent in de praktijk.

Om het overzicht te maken is er eerst aandacht voor de vier basis elementen van mensenrechten in algemene zin. Hierna is ingezoomd op het recht op gezondheid en kwamen de verdragen waarin gezondheid concreet is vastgelegd aan de orde. Dit werd gedaan op 3 niveaus: international, regionaal en nationaal. Het recht op gezondheid zoals het beschreven is in General Comment nr. 14 is aan de hand van de definitie en onderliggende gedachten verder verduidelijkt. Het Available, Accesible, Acceptible en Quality (AAAQ) concept is uitgelegd en geïllustreerd met voorbeelden die een link maken tussen het framework en de dagelijkse praktijk van gezondheidswerkers. De elementen van een mensenrechten benadering worden specifiek gemaakt door aandacht te besteden aan de omschrijving, toepassingen en bestaande mechanisme om gebruik te maken van het mensenrechten framework in de dagelijkse medische praktijk.

Hoe werkt “health advocacy” om “the right to health” van Global naar “Local” te vertalen?

Remco van de Pas, senior health advocate bij de stichting Wemos

De laatste decenia heeft een gestage groei laten zien van globale initiatieven die gezondheidszorg financieren in lage-inkomens landen. Enkele voorbeelden zijn de Global fund to fight Aids, Tuberculosis and Malaria; GAVI en the Bill & Melinda Gates Foundation. Dit moet ertoe leiden dat de gezondheidsgerelateerde millenniumdoelen bereikt worden. Tegelijkertijd is onze samenleving sterk gemonialiseerd. Nederlandse bedrijven kweken en masse tulpen in Kenia en importeren deze daarna naar Europa. De werkomstandigheden van Keniase werknemers kunnen slecht zijn voor hun gezondheid. Oost-Europese arbeiders komen naar Nederland om seizoenwerk in de landbouw te verrichten, maar zijn niet altijd adequaat verzekerd voor hun zorgkosten. Deze sessie exploreerde hoe het recht op gezondheid in internationale afspraken gewaarborgd is maar ook geschonden kan worden. We bespraken hoe Nederlandse artsen hiermee te maken krijgen en wat ze praktisch kunnen doen.

Een casus van de Medische Onderzoeksgroep (MOG) van Amnesty International

Janus Oomen, internist, medisch antropoloog en lid van de Medische Onderzoeksgroep van Amnesty International. Onderzoek naar martelingen bij (uitgeprocedeerde) asielzoekers in Nederland.

Aan de hand van casuïstiek werd inzicht gegeven in het Istanbul en MOG protocol.

Aanleiding tot een MOG-onderzoek is een verzoek van een asieladvocaat. Oorzaak is dat in de asielprocedure marteling en mishandeling (ook seksueel) niet wordt gehoord vanuit het perspectief van het slachtoffer. De meeste aanvragen betreffen uitgeprocedeerden. Het mensenrechtelijke medische

werk bestaat uit:

- (1) Amnesty het asielonderzoek met de advocaat naloop
- (2) concludeert dat de claim terecht kan zijn
- (3) dat medisch onderzoek deze kan ondersteunen
- (d) dus een deskundige medicus vraagt het onderzoek te verrichten volgens een mensenrechterlijk protocol (Istanbul Protocol) en een evidence based medische (MOG) richtlijn.
- (4) het is aan de advocaat en cliënt om de verklaring in te brengen bij de rechtsgang.

Een veelvoorkomende casus als voorbeeld:

Het betreft een 35-jarige Tamil uit Sri Lanka, die is gevlucht, toen de burgeroorlog in 2009 een hoogtepunt bereikte. In het asielverzoek heeft hij verteld dat hij meerdere malen is vastgenomen en gemarteld door (para)militaire ondervragers, die onder het gezag van het leger stonden. Hij ondervindt als gevolg daarvan psychische klachten (slaap- en concentratiestoornis, angst en nachtmerries) en er zijn littekens op de rug en bovenarmen. De advocaat schrijft in de aanvraag ook nog "...hij is behoorlijk getraumatiseerd en in de war". Na bovengenoemde screening en overleg met de advocaat worden alle dossierstukken verzameld en ook de medische gegevens opgevraagd. De arts leest zich in, spreekt met de advocaat, en stelt voor om het onderzoek te doen met een dermatoloog en fotograaf. Dit is de eerste keer, in zijn reeds 6 maanden durende asielprocedure, dat een dergelijk onderzoek, erop gericht om hem zijn relaas, met een Tamil-tolk, te laten doen, en de gevolgen te tonen, plaats vindt.

Belangrijkste bevinding is de landkaart van littekens, waarvan hieronder een beeld:

Voor MOG onderzoek worden altijd het medische onderzoek, behandeling, correspondenties opgevraagd. Wat in deze medische berichtgeving steeds ontbreekt is dat er aantoonbaar lichamelijk/geestelijk letsel bestaat ten gevolge van marteling/mishandeling – de reden voor het asielverzoek. Blijkbaar is dit een verslaglegging, waarvoor de Nederlandse behandelende arts zich niet verantwoordelijk acht, terwijl het voor de asielzoeker een zaak van het grootste belang is. Dit is vanuit het perspectief van de asielzoeker een groot manco en het valt hen ook niet uit te leggen.

De artsen stellen vast dat vele van deze littekens zeer consistent of zelfs typerend zijn voor de martelingen, zoals hij die beschrijft. Met een beschrijving, foto's en interpretatie volgens IP worden bevindingen getoond en beargumenteerd. De beantwoording van de vraagstelling – zijn er aanwijzingen, anamnestic, psychisch en/of fysiek, dat hij is gemarteld – is bevestigend en de advocaat bericht binnen een maand dat de negatieve beschikking op zijn asielverzoek is gewijzigd in een toekenning van een status.

Aspecten uit de casusbespreking, die om aandacht vragen: (a) waarom is een vergelijkbaar medisch onderzoek niet mogelijk in de asielprocedure zonder het initiatief van de advocaat en de tussenkomst van Amnesty International (b) de cliënt was in behandeling voor traumatisering en zijn relaas was bekend aan meerdere GGz-behandelaars; het was de reden waarvoor hij naar hen werd verwezen en door hen behandeld.

Waarom is hun onderzoek niet in de waarheidsvinding betrokken geweest (c) de cliënt had veel klachten t.g.v. zijn traumatisering maar zijn huisarts was. daarvan niet op de hoogte en had hem nooit gezien. Hij was tevoren nog niet door een arts lichamelijk onderzocht geweest

Het recht op gezondheid vanuit medisch polemologisch perspectief

Leo van Bergen, medisch historicus VUMC en schrijver

Er is inzicht gegeven in de ontwikkeling van het recht op gezondheid als een nog “jong recht” en het risico verduidelijkt van het “slippery slope” effect bij overheden, toezichhouders en health professionals. Een tijd geleden zei een goede vriend van me tegen mij dat hij het *right to health* belachelijk vond. Niemand had recht op gezondheid. Je kon de kans op ongezondheid verlagen en dat op gezondheid vergroten door niet te veel te drinken, regelmatig te bewegen en gezond te eten, maar verder waren gezondheid en ongezondheid toeval. Na die bepaald niet onintelligente vriend, die kenmerkend voor het huidige tijdsgewricht dat recht volledig individueel interpreteerde, eerst zeer verbaasd te hebben aangekeken, heb ik hem uitgelegd dat de *right to health* iets geheel anders betekende, namelijk het recht van een lokale bevolking op een voor de lokale omstandigheden zo goed mogelijke graad van en toegang tot gezondheidszorg en de middelen die daarvoor noodzakelijk zijn zoals gezond drinkwater. Daarop keek hij mij weer verbaasd aan en zei dat dat geen recht was, maar, ook weer typerend voor de huidige tijd en Nederlandse plaats, een vanzelfsprekendheid. Daarin gaf ik hem volkomen gelijk, maar helaas gold dat voor veel landen in de wereld niet, wat het noodzakelijk had gemaakt dit inderdaad als een internationaal volkenrechtelijk recht vast te leggen. Dan immers zou niet meer kunnen worden gezegd dat die vanzelfsprekendheid weliswaar weer gedeeld, maar op dat moment en op die plaats even niet zo goed uitkwam vanwege... waarop dan iets kwam als geldgebrek, andere zeker even dringende prioriteiten, onbereikbaarheid van bepaalde bevolkingsgroepen of noem maar op. Plaatselijke politieke, economische en sociale omstandigheden konden hooguit een reden zijn voor de kwaliteit van de geleverde gezondheidszorg, maar mocht nooit meer een reden zijn om die kwaliteit te laten zakken onder een niveau dat gezien het algemene welvaartsniveau haalbaar moest zijn. Ook mocht het nooit meer een reden zijn voor uitstekende gezondheidszorg voor een bepaalde groep en afwezigheid ervan voor een andere. Een recht immers is ondeelbaar en niet in geld uit te drukken en dus ook niet verkoopbaar of opkoopbaar. Desondanks zal niemand in deze zaal zeggen dat het *right to health* na het vastleggen ervan ook overal tot tevredenheid praktijk is geworden.

Dus: ofschoon deze avond in het algemeen in het teken zal staan van dat recht op toegang tot gezondheidszorg is het daarom ook van belang om te kijken naar de redenen waarom aan dergelijke regels toch vaak wordt voorbijgegaan en de redenen waarmee dat voorbijgaan aan deze rechten weer worden goedgepraat en ze niet zo algemeen en eenvoudig worden ingevoerd als sommigen wellicht niet hebben gedacht, maar toch in ieder geval gehoopt. Als je voor zoiets een historicus gespecialiseerd in de relatie tussen oorlog en geneeskunde uitnodigt, levert dat uiteraard een historisch verhaal op, maar probleem is dan wel dat de *right to health* ten eerste nog behoorlijk jong is, en ten tweede de redenen waarom bepaalde landen toch niet aan dat recht tegemoetkomen - of in ieder geval niet op het niveau dat zou kunnen worden gehaald -, nog niet of nauwelijks is onderzocht, al zijn er uiteraard de nodige open deuren: geld uitgeven aan wapens is belangrijker; de gezondheidszorg is voor de elite uitstekend en prima toegankelijk waarmee voor die elite de noodzaak wegvalt om dat recht algemener te implementeren, of: langdurige conflicten maken het onmogelijk om ook maar enige vorm van basisgezondheidszorg in een bepaald gebied op touw te zetten en in stand te houden, al was het maar omdat er niet genoeg artsen en verpleegkundigen zo gek zijn om voor lange tijd naar een dergelijk gebied af te reizen of er te blijven.

Het maakt voor het punt dat ik wil maken echter niet zoveel uit welk recht er wordt geschonden, vandaar dat ik een ander voorbeeld heb genomen van een regel uit het internationale recht, die wel al lange tijd wordt geschonden en nog steeds wordt geschonden en die ook behoorlijke gezondheidsproblemen met zich meebrengt: het gebruik van chemische wapens. Overigens blijft het vreemd dat de wapens waarvan het gebruik nog veel grotere gezondheidsproblemen met zich meebrengen, en waarvan het Internationaal Hof van justitie in de jaren negentig ook heeft gezegd dat zij een misdaad tegen de menselijkheid vormen, en waarvan meerdere artsorganisaties waaronder de Nederlandse KNMG zeggen dat zij uit medisch oogpunt onacceptabel zijn, de nucleaire wapens, nog steeds van een dergelijk verbodsbepaling verschoond zijn gebleven. Dat zij tot nu toe slechts twee maal zijn gebruikt is

dan ook louter het gevolg van gezond verstand, en niet van het recht. Wel is het handig om even op de reden van dat tweevoudige gebruik te wijzen. Het zou levens redden. Nog afgezien daarvan of een invasie in Japan inderdaad meer levens zou hebben gekost dan er in Hiroshima en Nagasaki zijn omgekomen, duidelijk is dat ook het tonen van de enorme kracht van die wapens, en daarmee van de enorme macht die zij het land gaven dat dergelijke wapens kon maken, slechts enkele dagen nadat de Sovjet Unie aan Japan de oorlog had verklaard, een andere en wellicht nog veel belangrijker reden is geweest.

Maar laat ik overstappen op de chemische wapens. De ontwikkeling van de chemische wetenschap maakte de internationale wereld duidelijk dat het niet lang zou gaan duren of die wetenschap zou spullen kunnen gaan produceren die voor de gezondheid van de mens niet al te positief zouden uitwerken. Militair gebruik ervan kwam daarmee in het vizier. Dat werd over het algemeen niet als nastrevenswaardig gezien omdat verstikking - waarvan toen nog algemeen als doodsoorzaak werd uitgegaan - de oorlog als middel om politieke conflicten uit te vechten minder eervol en geciviliseerd zou maken. Bommen, granaten en mitrailleurs hadden het aloude beeld van oorlog van een eerlijk gevecht van man tegen man uitgevochten met het zwaard, toch al zwaar aangetast, maar gas, zo werd gezegd, zou er helemaal niets meer over laten. Vandaar dat in 1907 in Den Haag het gebruik van gassen in af te schieten projectielen verboden werd verklaard. Toen had nog niemand door dat 7 jaar later, en één jaar nadat in datzelfde den Haag het Vredespaleis werd geopend, een conflict zou uitbrasten met een omvang en dodelijkheid die nog nooit eerder was vertoond en dat daarom ook al in 1918 voor het eerst de Eerste Wereldoorlog werd genoemd. Een van de meest memorabele data van die oorlog is 22 april 1915. Toen werd iets ten noorden van het Belgische plaatsje Ieper voor het eerst, en wel door de Duitsers, op grote schaal gifgas gebruikt, nadat het al eerder ter oefening aan het Oostfront was gebruikt en nadat al eerder de Fransen traangas hadden gebruikt, dat echter niet onder de giftige gassen werd gerekend. Uiteraard moest dit gebruik worden gerechtvaardigd. Het was immers verboden. Of niet soms?

Als we kijken naar de reactie van de Nederlandse overheid en de militaire leiding, dan valt op dat zij zich uiteraard zorgen maakten over wat het gebruik van chemische wapens zou betekenen voor de eigen troepen mocht Nederland alsnog bij de strijd betrokken raken, maar tegelijkertijd werd blik ook gericht op de militaire mogelijkheden van gas. Op dat moment waren echter Nederlandse artsen en verpleegkundigen, werkzaam bij ambulances aan of achter het front, getuige van het effect van gas op de soldaten waardoor zij begonnen te worstelen met de ethische dilemma's die het gebruik ervan opwierp. Ofschoon ook zij vaak een sympathie ontwikkelden voor die zijde van het front waar zij werkzaam waren, zagen zij toch in tegenstelling tot hun collega's afkomstig uit oorlogvoerende landen, veelal meelijwekkende slachtoffers en geen militaire mogelijkheden. Zij ontbeerden derhalve vaak de 'objectieve blik' en de 'gecontroleerde aanpak' die de geallieerde en Duitse artsen volgens Marion Girard, schrijfster van *A Strange and Formidable Weapon*, veelal hadden, ofschoon ook bij hen af en toe de frustratie de overhand nam. Er was met andere woorden sprake van een fikse afstand tussen wat de militaire en politieke wereld dacht over gasgebruik, waarbij werd gefocust op de militaire mogelijkheden, en hoe het algemene publiek en neutrale participanten er tegenaan keken. Voor die laatste twee representeerde gas de ultieme horror van alle horror die de oorlog reeds te zien had gegeven. Het is waarschijnlijk voor een groot deel het gevolg van dat ravijn tussen de 'realistische visie' - die inhield dat gas er nu eenmaal was en dat er dus op een of andere manier omgegaan mee moest worden - en de intense afkeer van het wapen dat er van een diepgaand en intensief debat over het gebruik van gifgas ten tijde van de oorlog in Nederland nauwelijks sprake was. Dat zou allemaal veranderen rond en na de tijd van het opstellen van het gifgasprotocol in 1925, maar daarover later. Kijken we bijvoorbeeld naar de toenmalige toonaangevende kranten. In het liberale *Algemeen Handelsblad* werd het gebruik van gas voor het eerst genoemd op 24 april, maar op een puur feitelijke wijze. Een moreel oordeel, laat staan diepgevoelde afkeer, was afwezig. De eveneens liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC) kwam ook twee dagen na de aanval voor het eerst over gas te spreken en in dezelfde afstandelijke bewoordingen. In een wat meer diepgaand stuk echter werd gezegd dat

volgens de Britse generaal French het gebruik van gas een schending inhield van de Haagse oorlogsregels en dat een Duitse opmerking van een week eerder, dat de geallieerden met het gebruik ervan waren gestart, waarbij op het traangas werd gedoeld, een duidelijke poging was eventuele kritiek van neutrale landen in de kiem te smoren.

De discussie over wie er met chemische wapens was begonnen en over de morele implicaties van dat gebruik kwam terug in een volgend NRC-artikel dat werd vergezeld van de opmerking dat als gevolg van een gebrek aan informatie er geen oordeel zou worden uitgesproken. Dit wilde echter niet zeggen dat het inderdaad geheel stil bleef op dat gebied. 'Het gebruik van rook', het woord 'gifgas' werd vermeden, in oorlogstijd om de vijand te dwingen 'te stikken of te vluchten' was weliswaar verschrikkelijk, maar ten eerste zo oud als oorlog zelf en ten tweede niet verschrikkelijker als het gebruik van opzettelijke overstromingen die de vijand dwongen 'te verdrinken of te vluchten'. Hiermee werd vermoedelijk verwezen naar de een half jaar eerder plaatsgevonden inundatie van het riviertje de IJzer, waarmee in feite werd gezegd dat wie de Duitsers veroordeelde ook de geallieerden zou moeten veroordelen. Het zou echter ook een verwijzing naar de aloude Nederlandse strategie van inundatie van de grenzen van de Vesting Holland kunnen zijn. Dan was de boodschap dat wie de Duitsers veroordeelde, zijn gramschap ook op Nederland zelf zou moeten richten. Hoe dan ook, het is een vergelijking die overduidelijk het beschermen van de neutraliteitspolitiek in het oog had. Het geeft aan dat, zoals een huisarts zich altijd schijnt te moeten afvragen waarom deze persoon op dit moment met deze vraag komt, ook iedere reden ter vergoelijking van schending van volkenrechtelijke of andere regels zijn tijd en plaats heeft.

Eveneens op 24 april reflecteerde de protestantse en antigeallieerde De Standaard, opgericht door en nog steeds onder redactie van oud-minister president Abraham Kuyper, over de Duitse beschuldiging dat de geallieerden waren begonnen en dat het Duitse gas alleen maar sterker was omdat Duitsland nu eenmaal verder gevorderd was op het gebied van de chemie. Bovendien, aldus de Duitsers, was van een breuk met de Haagse Conventie geen sprake omdat daarin sprake was van 'gas uit projectielen' en die waren niet gebruikt. Het gas was afkomstig uit cilinders. Ofschoon de krant onderschreef dat men het moeilijk iemand kwalijk kon nemen ergens gewoon beter in te zijn dan een ander, onderschreef het de Duitse verklaring niet specifiek. Wel echter verklaarde de krant dat beide zijden zich schuldig maakten aan inhumain gedrag. Gas is vreselijk, maar oorlog is vreselijk en beide zijden maakten zich schuldig aan vreselijke zaken. Nadat de schok van het gebruik door de andere zijde van een nieuw wapen was verwerkt, zouden er tegenmaatregelen worden genomen, zou ook de andere zijde dat wapen gaan gebruiken en zou de strijd gewoon doorgaan. En zo geschiedde inderdaad.

Behalve deze afwezigheid van een moreel oordeel in de openbare krantenartikelen werd er ook al snel op gewezen dat gas helemaal zo erg niet was, een opvatting die overigens fiks contrasteert met het oordeel in gedichten, verhalen en tekeningen, zoals bijvoorbeeld van Louis Raemaekers of Albert Hann. Zij bepaalden de algemene overtuiging van de Nederlandse bevolking dat gifgas 'niet zou moeten mogen'. Het was volgens haar een fikse stap in de richting van een nog onmenselijkere oorlogvoering en een bewijs van de zegen van de neutraliteit. Volgens militaire deskundigen echter was gas eigenlijk een humaan wapen, een effectievere én minder dodelijke vorm van oorlogvoering als die waarbij traditionele wapens als kogel en granaat de boventoon voerden. Dit was bijvoorbeeld al het geval bij het *Voorschrift Stikgassen*, vrijwel zeker geschreven in 1917. De argumenten die erin naar voren werden gebracht werden fel bestreden door pacifisten, socialisten en progressief-liberalen, die gas wel degelijk als inhumaner beschouwden dan conventioneel wapentuig. Maar echt intensief werd dit debat pas enkele jaren later en draaide toen meestentijds rond de vraag of een zich 'beschaafd' noemend land dergelijke wapens zou mogen gebruiken. Van belang is daarbij de rol van het Internationale Rode Kruis (IRK) dat vanaf 1918 vaak de vonk leverde die het vuur van het Nederlandse debat deed oplaaien. Deel uitmakend van de breed gedragen overtuiging, die door slechts een enkeling werd betwijfeld, dat uiteindelijk technologie en wetenschap (inclusief geneeskunde) oorlogvoering zouden humaniseren en civiliseren, wezen in dit debat diverse commentatoren op de genoemde observatie dat het gebruik van gas, vergeleken met andere wapens, weinig doden had opgeleverd. J.B.S. Haldane, biochemicus te

Cambridge, verdedigde het gaswapen bijvoorbeeld door de loftrumpet te steken over de effectiviteit van het wapen op het slagveld en door erop te wijzen dat het door gas toegebrachte leed in het niet viel bij dat toegebracht door mitrailleur en kanon. Volgens hem waren de opposanten louter pacifisten en naïeve, onwetende politici, die geleid werden door de irrationele angst voor het onbekende. Een onbekend wapen is echter niet per definitie erger dan een bekend wapen. Het gebruik ervan verbieden was 'a piece of sentimentalism as cruel as it [was] ridiculous'. Als het gerechtvaardigd was om te vechten met een zwaard, dan was het ook gerechtvaardigd om te vechten met mosterdgas, Haags verbod of niet.

Eveneens verwijzend naar de relatieve lage sterftcijfers, merkte de Britse soldaat Norman Gladden op dat gifgas een angst veroorzaakte 'out of all proportion to the damage done'. En zowel de Duitser Otto Muntsch, schrijver van *Leitfaden der Pathologie und Therapie der Kampfgaserkrankungen* (1932), als de Engelsman J.F.C. Fuller, schrijver van *The Army in my Time* (1935), gebruikte zijn ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog om het gebruik van gas als humaan te kwalificeren en te rechtvaardigen. Het verdoofde de soldaten waardoor zij konden worden gevangen genomen. Anderen betoogden dat de langetermijneffecten van gas verwaarloosbaar waren en de directe effecten meer psychologisch dan fysiek van aard, een argument dat wellicht het meest en het felst naar voren is gebracht door Amos Fries, hoofd van de US Chemical Corps ten tijde van de oorlog (overigens niet los te zien van een poging zijn baantje te behouden). Volgens hem was gas alleen al daarom een humaan wapen omdat het meehielp barbaarse Hunnen te verslaan, maar toch vooral omdat het een krachtig wapen was ondanks dat het slechts zelden doodde. Oorlog was en zou altijd een vreselijke gebeurtenis zijn, maar de chemische oorlogvoering kwam dichterbij een geciviliseerde vorm van oorlogvoering dan welke andere vorm ook.

In tegenstelling tot deze argumenten ten faveure van gifgasgebruik, wordt gas in de meeste oorlogsromans, memoires en gedichten van mensen Vera Brittain, Erich Maria Remarque en Wilfred Owen gepresenteerd als een vreselijk wapen, vanwege de angst die het verspreidde en vanwege de wijze waarop het doodde. Nadat het gas de buitenlucht had bereikt - ofwel na zich te hebben losgemaakt uit cilinders of, later in de oorlog, na te zijn ontsnapt uit granaten - was het niet meer in de hand te houden, en maakte de wind er zich van meester. Het werd ingeademd door of het druppelde op soldaat of burger zonder enig onderscheid des persoons. Inderdaad verspreidde zij een angst die niet te verklaren is louter door te kijken naar het aantal doden, maar wel door de wijze waarop zij doodde: stil, door verstikking en zonder enig spoor van eervol gevecht (al ging dat laatste niet op voor mosterdgas, dat de hele huid kon vernietigen). Gas en gasmasker waren altijd met elkaar in competitie en het masker toonde zich daarbij meestal de winnaar. Desalniettemin konden de maskers de angst voor gas niet te niet doen, voornamelijk omdat de soldaten vaak dachten dat ze ineffectief waren; wat slechts deels zo was. Bovendien was het dragen van een gasmasker geen prettige ervaring en ontnam het de soldaat het enig individueel menselijke dat hij nog had in de door uniform en uniformiteit bepaalde oorlogstijd: zijn gezicht. Niet alleen gas, maar ook het gasmasker was een oorzaak van psychologische problematiek. En daarbij werd gas niet gebruikt in plaats van, maar tezamen met duizend bommen en granaten. Door de bank genomen waren het niet bewusteloosheid en krijgsgevangenschap die het lot van de door gas aangedane soldaat bepaalden, maar artillerie, machinegeweer en dus zware verwonding, verminking of dood. En dus was gas, zelfs de niet-letale vormen, een wapen dat desalniettemin fataal uit kon pakken. En dus, terwijl militair leiders de mening van zich gaven dat 'het beter was van gasvergiftiging te herstellen dan te sterven aan een niet-giftige kogel', keken veel soldaten daar toch anders tegenaan, al was het maar omdat ook zij die wel herstelden, wel degelijk langdurig problemen bleven ondervinden zoals blindheid en last met ademen. Opvallend is overigens dat de Nederlandse pacifisten zich tijdens en ook in de eerste jaren na de oorlog zich afzijdig van dit debat over de humaniteit van gas hielden. Voor hen was gas immers louter een volgend bewijs van de algemene inhumaniteit van oorlogvoering. Zeggen dat gas inhumain is, kwam er op neer dat zonder gasgebruik een oorlog wel humaan zou kunnen zijn.

Ook in de Nederlandse, medische tijdschriften werd het gebruik van gas slechts marginaal bediscussieerd ten tijde van de oorlog. In het NTVG verscheen slechts een handjevol verwijzingen, en dan ook nog eens allemaal in 1915. De bulk van hen herhaalde op vaak ingekorte wijze informatie gegeven in tijdschriften van oorlogvoerende landen, zoals het *British Medical Journal*. Een reden daarvan kan zijn dat er medisch gezien toch niet of nauwelijks eer aan het behandelen van gasslachtoffers was te behalen. Zij stierven of overleefden niet dankzij, maar ondanks de arts. Bovendien wilden veel artsen, wijzend op de onpartijdigheid die hen volgens hen door de medische ethiek werd voorgeschreven, niet verwickeld raken in discussies over de toelaatbaarheid of ontoelaatbaarheid van chemische middelen als oorlogswapen. Ze beschreven symptomen en wezen op eventuele middelen ter heling of verzachting, maar daarmee was de medische bemoeienis met het gasprobleem wel beëindigd. Een oordeel over het wapen op zich was er wellicht wel, maar werd niet aan de openbaarheid prijsgegeven.

Toch gingen enkele Nederlandse artsen en verpleegkundigen wel verder. Zij beschreven hier en daar in hun oorlogsbrieven of –herinneringen de gruwelen waarmee zij te maken kregen en kwamen daarbij ook te spreken op de moraliteit van gasgebruik. Volgens velen van hen had de gasoorlog een grens overschreden die zij als medici niet konden nemen: de grens van de humaniteit. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat, ondanks het grote zwijgen van veel van hun collegae, toch menig arts en verpleegkundige in het Interbellum de rijen van de Nederlandse vredesbeweging ging versterken, en er zelfs enkele specifiek medische vredesgroeperingen ontstonden zoals de Anti-Oorlogsgroep Verplegenden of de Commissie ter Oorlogsprophylaxis. Zij waren van mening dat als hulp futiel was, en dat was met gasverwondingen het geval, dan was niet curare maar preventie de eerste taak van de arts; in deze dus: oorlogspreventie.

Een enkele, om te beginnen medio 1918, dus al voor het einde van de oorlog in november van dat jaar, riep zelfs op tot staking van alle medisch werk in dienst van de krijgsmacht.

Maar er waren ook Nederlandse artsen die deze afwijzende houding niet volgden. Zij wezen juist op al dan niet vermeende, en volgens mij: vermeende, medische voordelen van en medische vooruitgang door de oorlog. Kort nadat hij in 1917 van het front naar Utrecht was teruggekeerd hield bijvoorbeeld hoogleraar neurofysiologie en farmacie Rudolf Magnus een lezing over de relatie tussen oorlog en geneeskunde waarbij hij erop wees dat oorlog het ideale leslokaal voor de arts was, ook voor reeds ervaren artsen en chirurgen, en dat oorlog grote verdiensten had voor de geneeskunde in het algemeen waardoor ook niet-militaire patiënten er van zouden profiteren. Volgens Magnus had oorlog bewezen ideaal te zijn voor het uitvoeren van experimenten en een excellente omgeving voor het opdoen van kennis over allerlei soorten ziekten en wonden. Een van Magnus' speerpunten daarbij waren de voordelen die gasgebruik brachten zoals de noodzaak beschermend materiaal uit te vinden wat van groot nut zou zijn in het geval van een ongeluk in een chemische fabriek. Het leidde ertoe dat voor het eerst van enige discussie in de medische wereld over het al dan niet gebruiken van gas als oorlogswapen sprake was.

De opvatting van Magnus over de medische voordelen van oorlogvoering, ook als het een gasoorlog betrof, werd gerespecteerd en gedeeld door menig collega, ook als die oorlog op zich verafschuwde, al nam de meerderheid van de artsen in de oorlogvoerende landen eerder een belligerente dan pacifistische houding in tegenover gasgebruik. De oorlog werd verwelkomd omdat hij voor interessante mogelijkheden tot experiment zou zorgen, waarvoor ook nog eens voldoende menselijk materiaal ter beschikking zou staan, en omdat hij, al zou hij dan de gezondheid van individuen kunnen schaden, de gezondheid van het grote geheel, van volk, natie of ras, op een hoger plan zou brengen, zowel fysiek als psychisch. Oorlog was niet de vijand van de arts; oorlog was een collega, oorlog was een leermeester. In hoever deze opvattingen overeenkwamen met die van de - enkele - individuele artsen van het Internationale Rode Kruis - die veelal een militaire achtergrond hadden - is onduidelijk. Duidelijk is echter wel dat het *Comité International de la Croix Rouge* (CICR), een neutrale organisatie die zich niet uitsprak over de geldigheid of rechtvaardigheid van een oorlog op zich, sterk gekant was tegen het gebruik van gas.

Op 6 februari 1918 protesteerde het CICR, dat kort daarvoor de Vredesnobelprijs uitgereikt had gekregen, dan ook tegen het gebruik van gifgas en ander modern, dodelijk wapentuig. Volgens het comité maakten deze wapens een einde aan iedere illusie dat oorlog een 'gevecht tussen heren' was en het beklemtoonde de bittere realiteit dat moderne oorlogvoering een industrieel gebeuren was waarin zonder onderscheid des persoons werd gedood en verminkt. Het was een uniek protest in de geschiedenis van het CICR dat over het algemeen het adagium 'zwijgen is goud' zeer ter harte neemt, als gevolg van de principes van non-interventie in nationale politiek en neutraliteit op het internationale, politiek-militaire terrein. Niet protest tegen de oorzaak van het lijden, maar hulp aan slachtoffers stond voorop. In het geval van aanvallen met gebruik van chemische middelen voelde het zich echter genoodzaakt de indruk publiek te maken dat het hierbij om onnodig onmenselijk handelen ging dat bovendien zowel soldaten als burgers trof. Bovendien, zo zei het, was het gebruik van 'giftige of vergiftigde' wapens evenals het gebruik van 'projectielen' die bovenproportioneel leed veroorzaakten verboden volgens de regels van de Haagse Conventie van 1907. Door het, ik citeer, 'verschrikkelijk lijden, dat deze gassen teweegbrengen; dit aan te zien is nog erger dan de aanblik der wreedaardigste verwondingen', kon er geen twijfel bestaan over het misdadige karakter van het gebruik van gifgas. Werd het desondanks ingezet, dan voorzag het CICR 'een strijd, die in wreedaardigheid alles zal overtreffen, wat de geschiedenis tot dusverre aanschouwd heeft'. Het moge duidelijk zijn: in ieder geval volgens het CICR was gas allesbehalve een humaan wapen.

Ofschoon in de praktijk de invloed van de oproep op het gebruik van gas nihil was, waren de officiële reacties gemengd, maar over het geheel genomen toch negatief. Beide zijden beschuldigden het CICR van partijdigheid, wat voor hem bevestigde dat de normaal gesproken ingenomen houding van onpartijdigheid en de afkeer van openbare verklaringen juist waren. Dit zou zijn effect op de lange termijn niet missen want het zou een rol spelen bij later uitblijven van protest van de zijde van het CICR. Toen bijvoorbeeld het comité data verzamelde over het gebruik van mosterdgas door de Italianen in de oorlog tegen Abessinië in het midden van de jaren dertig, weigerde het de bevindingen over te leggen aan de Volkenbond uit angst wederom van partijdigheid te worden beschuldigd. En ten tijde van de Tweede Wereldoorlog stond een eendere vrees mede aan de beslissing van het CICR om geen openlijk protest te laten horen tegen de vervolging van Joden door de Nazi's.

Van de andere kant echter mengde het CICR zich wel sterk in diverse oproepen tot vrede en ontwapening tijdens het Interbellum. Bovendien had het de Volkenbond in 1920 gevraagd om het gebruik van gas te verbieden en in 1921 riep het alle landen op om een dergelijk verbod te ratificeren. Het was een van de redenen leidend tot het opstellen en ondertekenen van het Geneefse Gifgasprotocol in juni 1925 betreffende het verbod van chemische en biologische wapens. Nederland ondertekende en ratificeerde het verdrag, echter met de - allesbehalve originele - restrictie dat het wel chemische wapens zou inzetten als het zelf daarmee zou worden aangevallen. Biologische wapens echter werden geheel en al in de ban gedaan. Ofschoon het verdrag behoorlijk tandeloos was, gaf het de tegenstanders van gifgasgebruik wel een wapen in handen om voorstanders mee om de oren te slaan. Productie en zeker gebruik van gas konden vanaf dat moment immers worden geattaqueerd met een (door voorstanders overigens bekritiseerde interpretatie van) het internationaal recht.

Het CICR leek dit voorbeeld te volgen. In datzelfde jaar 1925 stelde het dat de strijd tegen het gebruik van gifgas een van de voornaamste taken van Rode-Kruisorganisaties over de gehele wereld zou moeten zijn. Op de daaropvolgende Rode-Kruisconferentie, Den Haag 1928, werd zowel chemische als biologische oorlogvoering veroordeeld. Echter, op diezelfde vergadering werd opgeroepen tot het instellen van nationale gascommissies, in navolging van een aanbeveling van een internationaal comité van chemische, militaire en medische experts, dat voor het eerst in januari 1928 bijeen was gekomen. Slechts twee jaar later werd te Brussel de veroordeling zodanig afgezwakt dat er ruimte kwam voor defensieve maatregelen tegen chemische oorlogvoering en voor de voorbereiding op medische hulp aan gifgaslachtoffers. Bovendien werd er een prijs uitgelooft voor het beste idee over de bescherming van individuen tegen een gasaanval met beloningen voor het beste filtrerend apparaat of gasmasker, dat aan de burgerbevolking kon worden verstrekt; voor doeltreffende methoden ter verzekering van gasdichte afsluiting en luchtvoorziening voor ondergrondse schuilplaatsen, en voor het beste reagens om de aanwe-

zigheid van mosterdgas aan te kunnen tonen. Het Rode Kruis probeerde met andere woorden oorlog tegen gasgebruik te voeren, eerst door te proberen die wijze van oorlogvoering verboden te krijgen en vervolgens door haar onnuttig te maken.

Deze nieuwe invalshoek van het Rode Kruis om de gevolgen van gasgebruik te bestrijden in plaats van de insteek van 1918 en 1925 te continueren waarbij op het inhumane karakter van het wapen werd gewezen, leidde tot felle kritiek van pacifisten en vredesbewegingen. Waarbij ook werd gewezen op het in 1928 door het Nederlandse Rode kruis, op aanbeveling van het Internationale Rode Kruis, instellen van een Nationaal Gas Comité op te zetten, dat moest nagaan wat de beste wijze was waarop de burgerbevolking tegen aero-chemische aanvallen kon worden beschermd. De antimilitaristische dominee J.B. Th Hugenholtz schreef:

Nu de militairen, gezeten ook in het Roode Kruis, geen raad meer weten, nu onze voortdurende waarschuwingen tot hen doordringen, nu het blijkt dat de menschheid reddeloos staat prijs gegeven te worden aan de meest duivelsche oorlogsmiddelen onzer christelijke regeeringen, waarbij die van Nederland niet achter staat, nu moeten wij prijsvragen gaan oplossen...!! Een dwaas die aan zulk (oorlogs)bedrijf nog mee doet. Wij rukken bij deze liever het Roode Kruis het masker af, opdat de wereld ziet hoe dit instituut niet anders is, dan hulpapparaat van het militarisme en dat onder den schijn van barmhartigheid. Gifgas was volgens Hugenholtz en de zijnen weinig anders dan de volgende stap op de niet aflatende weg van steeds verdere brutalisering van oorlogvoering. Oorlogvoering, en dus ook chemische oorlogvoering, kon niet gehumaniseerd worden maar zou alleen maar steeds ergere vormen aannemen. Door zich te richten op het verminderen van de gevolgen van gasoorlog waren CICR en NRK in feite bezig die oorlog te rechtvaardigen.

En hier kwam nog iets bij. Voorbereiding op een bepaalde calamiteit is uiteraard tot daar aan toe, al is die calamiteit dan het gevolg van het gebruik van een bepaalde substantie die volkenrechtelijk gezien helemaal niet had mogen worden gebruikt. Moord is ook verboden en toch gebeurt het en hebben we politie in het leven geroepen om te proberen zo'n daad te verhinderen of, mocht dat niet zijn gelukt, om te proberen te achterhalen wie de schuldige is en die vervolgens voor de rechter te brengen. Maar het zou toch vreemd zijn als die politie moord op zich niet eens zo heel erg vindt en eigenlijk vindt dat het helemaal niet verboden had moeten worden. Dit echter was het geval met de Nationale Gas Commissie.

De leden van die Commissie gaven lucht aan weinig gruwelijke opvattingen over de destructiviteit van gifgas, waarbij sommigen dicht bij volledige rechtvaardiging van het gebruik kwamen. Bijvoorbeeld, de inspecteur van de Militair Geneeskunde Dienst, J.C. Diehl, die uit hoofde van zijn functie tevens lange tijd lid was van het NRK-bestuur, was van mening dat tijdens oorlog van een beschaafd land kon worden verwacht dat het 'zo weinig mogelijk dood, lijden en blijvende invaliditeit veroorzaakt'. Maar natuurlijk wel 'zonder dat daardoor [...] het bereiken van het militaire doel in gevaar wordt gebracht'. En dus was gas een legitiem wapen omdat het mee kon helpen aan het bereiken van die militaire doelen. Bovendien was in menig opzicht gifgas een humaan wapen waarvan de inhumaniteit in de pacifistische propaganda sterk werd overdreven; een argument dat overigens niet geheel bezijden de waarheid was. Een tweede invloedrijk lid van het gascomité, J. T. H. van Weeren, schreef in 1929 het boek *Lucht- en Gasoorlog* waarin hij het gebruik van gas in de oorlog van 1914-1918 analyseerde en betoogde dat, ofschoon gasgebruik niet tot het einde van de oorlog had geleid, het zeker een belangrijke rol had gespeeld. Volgens Van Weeren kende (noch erkende) oorlogvoering geen regels en kon dan ook niet worden ingeperkt, ook niet tegenover de burgerbevolking. Dit was een simpel feit waartegen protest zinloos was en dus voorbereiding de enig mogelijke overgebleven handelwijze. Dus was verbieden van gifgas zinloos omdat het toch zou worden gebruikt en dat gebruik was hoe dan ook rechtvaardig. Andere leden van het NGC stemden hier min of meer mee in. En dus lag de nadruk van het werk van het comité bij training van haar stafleden, vermijding van contact met gas en verzorging van slachtoffers. Het gevolg was dat het NRK gascursussen ging organiseren en 'ziekenhuis gasmaskers' voor haar staf aanschafte. Het testte nieuw ontwikkelde maskers en deelde de bevindingen daarvan met andere Rode-

Kruisverenigingen waaronder in 1937 het toen reeds volledig genazificeerde Duitse Rode Kruis, een ontwikkeling waarvan het NRK op de hoogte was.

Laat ik nu de Eerste Wereldoorlog en het Interbellum vaarwel zeggen, en de Tweede overslaan, omdat gas daarin geen rol heeft gespeeld, althans niet op het slagveld. Uiteraard werd gas gebruik ter vernietiging en verdelging van de Europese joden, maar ook dat was rechtvaardig, omdat het inzetten van een gas als Zyklon B als verdelgingsmiddel voor ongedierte - waarvoor het oorspronkelijk ook was ontworpen - niet verboden was. En dit geldt ook voor het gebruik van middelen als Agent Orange in de Vietnamoorlog. Dat werd immers niet ingezet tegen mensen, maar ter ontbladering zodat de vijand zichtbaar zou worden. Dan zou die vijand kunnen worden gedood met wel toegestane, conventionele wapens zoals kogels, waarvan er met de toenmalige mitrailleurs honderden per seconde konden worden uitgespuwd. Het duidt erop dat gas weliswaar niet humaan genoemd kan worden, maar wel dat het huidige onderscheid in zowel woord als verontwaardiging tussen het gebruiken van conventionele wapens en massavernietigingswapens, waaronder gifgas, uitermate vreemd is. Een schending van het *right to health* waren Zyklon B en Agent Orange uiteraard ook niet, omdat daarvan in het recht nog geen sprake was.

Laat ik daarom afsluiten met het meest beroemde en beruchte recente gebruik van gas in een oorlogssituatie en wel door het Irak van Saddam Hoessein en zijn maat Ali Chemicali in de oorlog tussen Irak en Iran, wat tussen haakjes Iran meteen de mogelijkheid gaf om zich als een menselijk land op te voeren, althans als het meest humane van de twee. De op zich volkomen gerechtvaardigde acties van protest tegen het drama in het Koerdisch-Iraakse dorpje Halabja eind jaren tachtig, dat op dat moment in de macht was van Iran, hebben wel degelijk Iran bijzonder in de kaart gespeeld. Daar echter wil ik het niet over hebben, wel over de Nederlandse rol daarbij. De Nederlander Frans van Anraath, nog steeds omschreven met het woord 'zakenman' terwijl 'misdadiger' ook op zijn plek was en is, leverde de voor het gifgasprogramma noodzakelijke verboden substanties aan het Iraakse regime. Maar dat was niet de enige bemoeienis van Nederland. De Nederlandse overheid zelf leverde de nodige niet verboden substanties. Niet verboden omdat zij behalve voor chemisch wapentuig ook voor civiel gebruik konden worden gebruikt. Veel van die stoffen waren zelfs helemaal niet giftig. Alleen: als ze in combinatie werden gebruikt met een van de andere geleverde stoffen, dan waren ze dat wel degelijk. Waarschuwingen daartegen werden echter in de wind geslagen met het argument dat ook een mes een instrument voor civiel gebruik is, maar tegelijkertijd gevaarlijk kan zijn. Dit argument werd niet ingetrokken toen er van diverse zijde op werd gewezen dat de bestelde hoeveelheden zo groot waren dat louter civiel gebruik wel heel erg onwaarschijnlijk was. Het volkenrechtelijk toestaan van het handelen in chemische stoffen voor civiel gebruik leverde daarmee de uitvlucht, leverde zo het argument, om geld te verdienen terwijl het duidelijk was, of in ieder geval duidelijk had kunnen en moeten zijn, dat er meer aan de hand was dan het bestrijden van rupsen met een niet te stillen honger, of het maken van verfsoorten die bestand zouden zijn tegen de onbarmhartige Iraakse zon. Het is en blijft de ellende van ieder verdrag, de ellende van het opstellen van regels over rechten en plichten, en dat geldt ook over zoiets voor velen volkomen vanzelfsprekends als de *right to health*: wat niet precies als verbod is omschreven zal als toegestaan worden geïnterpreteerd en is in de geschiedenis als toegestaan geïnterpreteerd. Niet de geest, maar de letter van de tekst is de misleidende leidraad.